

**DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

Hakemli Dergi

CİLT: XI

SAYI: 1

DİYARBAKIR-2009

TARİHE KAYNAKLIK ETMESİ BAKIMINDAN NÜMİSMATİK (PARANIN ARAPLAŞTIRILMASI [TA'RÎBU'N- NUKÛD] ÖRNEĞİ)

Dr. Cahit KÜLEKÇİ*

Özet

Sikkeler, genelde bir devletin bağımsızlığını gösteren en önemli delillerden birisidir. Sikkeler vasıtası ile tarihi veri elde etmek, belki diğer bulgulardan veri elde etmekten çok daha kolay görülebilir. Kısaca '*para ilmi*' olarak tanımlayabileceğimiz nümismatik ya da meskûkat da bu çerçevede, târihî bilgilere ulaşmada başvurulacak en önemli kaynaklardan birisi olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızda, İslâmî tarzda basılan ilk sikkelere dikkat çekilmekte, bu paralelde bir takım târihî çıkarımlarda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: sikke, Hz. Ömer, Abdülmelik b. Mervan, divan, Emeviler

The Numismatic a Source of History (Arabization of Money)

Abstract

The coins, a state's independence is one of the most important evidence. By means of the coins, obtained historical data, perhaps a lot easier than the other findings can be seen from the data obtained. We simply '*money knowledge*' can be defined as numismatic or meskûkat this framework, to achieve information on the application as one of the most important sources are considered. In our study, the first coin minted in the Islamic way is to draw attention to this in parallel on a number of inferences are made.

Keywords: The Coin, Caliph Omar, Caliph Abdülmelik b. Mervan, The Diwan, The Umayyads.

Giriş

Nümismatik ya da meskûkât ilmi, sikkelerin üzerindeki resimler ve yazılar ile hâkim unsurun sanatını, güzel sanat zevkini, basıldığı yerin mâlî yapısını ortaya koyan bir ilim¹ olarak tavsif edilmektedir. Bunların yanı sıra sikkelerden hükümdar lakaplarını, iktidarın sene ve mahallini öğrenmek de mümkündür.² Hatta sikkeler vasıtası ile ülke rejimi hakkında dahi fikir elde edilebilmektedir.³ Bu husûsiyetleriyle nümismatik ilmi, tarihin en önemli tanıklarından birisi sayılmaktadır.⁴

* Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

¹ A. Zeki Velîdî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 20.

² A. Zeki Velîdî Togan, *age.*, s. 20.

³ Hindistan Tarihi ile ilgili yapılan bir araştırmada yazar, belki de sikkelerin önemine vurgu yapmak için, Hindistan'ın tarihinin neredeyse tamamının sikkeler vasıtasıyla yazılabileceğinden bahsetmektedir: Raj Pruthi, *Prehistory and Harappan Civilization*, India 2004, s. 33, 34.

⁴ Ziyâ Gökalp'in meskûkat ile ilgili tanımı bu çerçevede önemlidir: '*Meskûkat ilmi (ile), vakaların teselsülüne ve mükemmel bir sûrette bilinmeyen şahısların seciyesine dair*

Sikkelerin üzerlerinde yer alan ilâhlar, mukaddes hayvanlar ve çeşitli armalar o zamana hâkim dînî, siyâsî ve kültürel hayata ilişkin veriler sunarken, gümüş ve altın ayarındaki değişimler ekonomik hayatın 'buhran' ya da 'parlak'lığına delalet eder. Ayrıca sikkeler, zamanın ölçü hususları hakkında da açık bilgiler verir.⁵

Sikkelerin ehemmiyeti çerçevesinde, mâlî yapısı toprağa bağlı devletlerin topraktan aldıkları vergilerin sikkeler vasıtasıyla tanımlanması gibi, toplum içinde cârî bir takım âdetlerin de yine sikkeler vasıtasıyla gerçekleşmesi, konuya yapmak istediğimiz vurgu açısından önem arz etmektedir. Meselâ, Hz. Ömer zamanında fethedilen Sevad arazisinden alınan vergi miktarları, dönemin mâlî yapısını ve işleyişini göstermektedir. Hz. Ömer Sevad'da ister ekilsin, ister ekilmesin, kendisine su ulaşan her topraktan beş dirhem para alınması şartını getirmiş, erkeklere de mâlî durumlarına göre kırk sekiz, yirmi dört veya on iki dirhem baş vergisi koymuştur.⁶ Sosyal vâkıaların tespiti hususunda da şu örnek dikkat çekicidir: Osmanlı kânunnâmelerinin 'gerdek resmi' ile alakalı belli başlı hükümleri bulunmaktadır. Gerdek resminin miktarı, evlenecek olanın kız veya dul olmasına ve kızın babasının servetine göre değişiklik göstermektedir. Ailesi zengin bir bâkireden altmış akçe alındığı halde duldan veya boşanmıştan otuz akçe, fakir bir aileden on ya da yirmi akçe alınmaktadır. Alınan bu ve benzeri resmin miktarı ya da sikkenin kıymeti, asrın ve bölgenin mâlî yapısına, örf-âdetlerine uygunluk taşımak zorundadır.⁷ Bu örnekler de gösteriyor ki, sikkeler her hangi bir devir hakkında sadece mâlî veya siyâsî değil, sosyal vâkıaların keyfiyeti hususunda da eşsiz bilgiler vermektedir.

Geçmiş Sümer'e kadar dayanan buluşların en önemlisi hiç şüphesiz söylenen sözcüklerin kayda geçirilmesidir.⁸ 'Yazı'nın bulunmasını takip eden süreçte 'demir ergitme'nin de bulunuşu ve demirin etkin bir şekilde kullanılışı, siyâsî ve askerî alanlar kadar ekonomik alanda da müspet etkiler sağlamış,⁹ paranın yanı sıra madalyonların üretimi ile antik çağlara ilişkin tarihî zihniyetimiz, daha dikkat çekici ve açık bir şekilde gelişmiştir.¹⁰

Nitekim makalemizde de Hz. Ömer ve Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân döneminde kestirilen sikkelere ve özellikle mâlî hususlarda 'Arapçalaştırma' da dahil olmak üzere bir takım ıslahatlara değineceğiz.

çok faydeli bilgiler elde ettik. Ziyâ Gökalp, *Küçük Mecmua II*, Çeviriyazı: Şahin Filiz, Antalya 2009, s. 59.

⁵ A. Zeki Velîdî Togan, *age.*, s. 20.

⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, Çevr: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 385.

⁷ Ömer Lütfî Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 837.

⁸ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çevr: Alâeddin Şenel, Ankara 2008, s. 39.

⁹ William H. McNeill, *age.*, s. 82-84.

¹⁰ Benjamin Richard Green, *A Lecture on the Study of Ancient Coins*, London 1829, s. 12.

Bunun yanında, İslâmî tarzda kestirilen sikkelerin, dönem için ne anlama geldiğine dair bazı mülâhazalarda bulunarak, nümismatik ilminin tarihi veri elde etme konusunda nasıl bir rol üstlendiğini izaha çalışacağız.

A. Siyâsî Yapının Kurumsallaşması

Hız. Peygamber'in Medîne'ye hicretinden sonra, Medîne'de Müslüman bir 'şehir-devlet' kurulmuş, Medine ile Kızıldeniz arasında uzanan topraklar üzerinde Müslümanlar nüfûz sağlamıştır.¹¹ Hız. Peygamber'in Medine'de gerçekleştirdiği düzenin, uygulama yönünden bakıldığında ve çağdaş siyasetin ölçülerine vurulduğunda, siyaset kelimesinin belirttiği tüm anlamları kapsayan nitelikte bir siyasal örgüt kurduğu görülmektedir. Gerçi durumun bu şekilde anlatılması, dînî bir düzen ya da toplum olarak nitelenmesine engel değildir. Amaçlar, hareket noktaları, dayanan temeller göz önüne alındığında bu düzenin aynı anda hem siyâsî, hem de dînî bir toplum düzeni olarak tanımlanması gibi bir durumla karşılaşılrsa da bu belirlemenin her hangi bir ilmî sakıncası bulunmamaktadır.¹²

İslam devletinin bu yeni düzeni henüz tecrübe ediliyorken, Hız. Peygamber'in emri altındaki tebea karşısında, her hangi bir hükümdarın sahip olduğu durumdan hiç mukâyese götürmeyecek şekilde daha yüksek bir seviyeye onu çıkaran, peygamberlik sıfatından ayrı, siyâsî başkan olarak 'primus inter pares' yani benzerleri arasında rakipsiz birinci olması, devrin siyâsî motiflerini değerlendirme açısından ehemmiyetlidir.¹³

Zira dînî prensipler açısından her hangi bir sorun teşkil etmeyen meselelerde esasa hiç dokunmayan Hız. Peygamber'in, meselâ esirlerin hukuku noktasında bir takım yeni çıkarımlarda bulunması, onlar hakkındaki hükümlerin içeriğini eski devirlere nazaran hafifletmesi, devlet başkanlığının temel özelliklerinin ip uçlarını taşıyan bir misaldir. Ya da örneğin zevclerin teaddüdünün sınırlandırılması ve boşanmanın kolaylaştırılması, kadın haklarında iyileştirmelerin yapılması, sınırsız kan karışıklığının kabulü¹⁴ ve hattâ her vatandaşın kendi hukuk ve menfaatlerini müdâfaa hakkına hâiz olması, halkın bu durumu geniş bir rahatlık içinde kullanması¹⁵ da söz konusu tasvirle ilişkilendirilebilir.

Hız. Peygamber'in vedâ haccında îrâd ettiği hutbede aslında, kurulmuş olan yeni düzenin eskisinden ne gibi farkları olduğu en açık şekilde belirtil-

¹¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çevr: Salih Tuğ, İstanbul 1991, I, 651.

¹² Ziyaeddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, Trc: İbrahim Sarıms, İstanbul 1995, s. 30.

¹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1077.

¹⁴ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Trc: Neşet Çağatay, Ankara 2002, s. 35.

¹⁵ Şiblî Nûmânî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, Trc: Talip Yaşar Alp, İstanbul 1975, s. 32.

mektedir. Hutbenin siyasal açıdan değerlendirilmesi yapıldığında temelde şu maddeler üzerinde durduğu görülecektir:

- Yönetim ve organizasyonun esası, Kur'ân ve sünnete göre şekillendirilecektir. Mutlak saltanat ancak bu şekilde sağlanacak, aksi takdirde şeytana uyulmuş olacaktır.

- Her türlü can ve mal güvenliği koruma altındadır. Bu çerçevede, kan davaları da yasaklanmıştır.

- Faiz kaldırılmıştır.

- Kadınların hakları yeniden tanzîm edilmiştir.

- Millet ve kabile asabiyeti tamamen kaldırılmıştır.

- Miras hukuku yeniden şekillendirilmiştir.¹⁶

Hiz. Peygamber'in vefâtından sonra başlayan süreçte tebea, kendi içinden birisini 'başkan'lığa 'halife' makamında oturtması gerektiğini gayet iyi biliyor olmalıydı ki, tebea kendisini henüz Hiz. Peygamber'in naaşı ortadayken bir tür 'siyâsî çekişme'nin içinde buluvermişti.¹⁷ Hiz. Ebû Bekr'in halife seçilmesinden sonra sükûna kavuşan tebeanın Hiz. Ömer'in halifeliği ve halifeliğinin şehit edilmesi ile son bulması,¹⁸ kavuşulan sükûnun geçici olduğunu anlaması fazla zor olmamıştı.

Kureyş'in önde gelen şahsiyetlerinden birisi iken, nübüvvetin altıncı yılında Müslüman olan¹⁹ ve 'emîrû'l-mü'minîn'²⁰ olarak tavsîf edilen Hiz. Ömer'in yönetim anlayışının, vedâ hutbesinde belirtilen noktalardan çok uzak olmadığı, kaynaklardan elde edilen bilgilerle takdir edilebilir. Onun da, tıpkı Hiz. Peygamber gibi devlet idaresinde 'şûrâ' kurumuna verdiği önem, siyasetinin esasını gösterir niteliktedir.²¹ Halifelerden özellikle Hiz. Ömer'in, her sene eyalet valilerine karşı serdedilen şikâyetleri dinlemek için hac mevsiminde Mekke'ye geldiği, İngiliz hukukunda yer alan ve meşhur olan 'Kral asla yanılmaz.' gibi prensiplerin, ne nazariyatta ne de tatbikatta söz konusu olmadığı, buna mukâbil şikâyetle bulunan kimselerin tam bir gönül hoşluğu içinde bıraktığı bilinmektedir.²²

Hiz. Ömer döneminin siyâsî yapısının izahâtı hiç şüphesiz oldukça kapsamlı bir çalışmayı gerektirir. Ancak biz burada Hiz. Ömer dönemi ile ilgili önemli birkaç siyâsî vâkıya daha atıf yaparak, okuyucunun zihninde döne-

¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Mısır 1962, III, 150-152.

¹⁷ Halife seçimi ve Sakîfe'de yaşananlar için bkz: Taberî, *age.*, III, 210-218

¹⁸ Taberî, *age.*, IV, 190, 191.

¹⁹ Hiz. Ömer'in Müslüman oluşu hakkında geniş bilgi için bkz: İbn İshâk, *Sîret İbn İshâk*, Tahkik: Muhammed Hamidullah, Rabat 1976, s. 160-165.

²⁰ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, s. 108.

²¹ Suyûtî, *age.*, s. 143.

²² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 927.

min genel karakterini ortaya koymayı amaçlıyoruz. Bu çerçevede ilk üzerinde durulması gereken hususlardan birisi, Hz. Ömer dönemi fetih hareketleridir. Halife olduktan sonra Hz. Ömer'in fetih çizgisinin, önceki dönemlere göre oldukça geniş bir yelpazede olduğunu belirtmek her halde yanlış olmayacaktır. İran, Irak, Mısır, İskenderiye ve Bizans topraklarındaki fetihler, dönemin iç ihtilaflardan uzak bir durumda olduğunu göstermektedir. Öte yandan fethedilen bu bölgelere Hz. Ömer'in valilerden ayrı olarak, müstakil kadı tayinini başlatmış olması da vurgu yapılması gereken bir husustur.²³

Siyâsî tartışmaları bir yana bırakarak Hz. Ömer'in evsâfı için söylenen mersiyelerden bir tanesini zikrederek genel tasvirâta son vermek istiyoruz. Atike bint Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, kocası Hz. Ömer için şu ağıdı yakmıştır: *'Firuz, kitap okuyan beyaz tenli ve Allah'a yönelen Ömer'i öldürmekle beni ani bir musibete uğrattı. Onun ameli makbul olmasın. Ömer; güçsüzlere şefkatli, güçlülere kaba ve kuvvetli idi. Musibet zamanlarında güvenilir mutemed bir kardeş idi. Asillerin sayısı az iken o asıldı. Davranışları sözünü yalanlamazdı. Hayırlara koşardı. Asık suratlı değildi. O kahraman ki, insanların sığınağı ve felaketli zamanlarda yardımcısı, aynı zamanda savaşa uğrayıp yağmalananların imdadı idi.'*²⁴

B. Mâlî Yapının Kurumsallaşması

Medine'ye hicretten sonra kurumsallaşmaya başlayan devlet yapısının en önemli esasını hiç şüphesiz mâlî yapı teşkil edecektir. Henüz kurulan İslam devletinin gelirinin kısıtlı olması hicrî dokuzuncu yılda zekâtın Hz. Peygamber tarafından, merkezî hükümete ödenmesi gerekli devlet vergileri haline getirmesi de bu yüzden olmalıdır. Hz. Peygamber, sistemin kurumsallaşması için, zekât vergisini tahsil etmek üzere, daha çok tahsilât devreleri ile ilgili olarak muvakkaten görevli vergi tahsildarlarını (âmil) tayin edip çeşitli bölgelere göndermeye başlamış,²⁵ devlet hazinesinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Ancak Hz. Peygamber zamanında, belki de kurumların henüz yerleşmeye başladığından, bir takım sıkıntılarla karşılaşmıştır. Ezdli bir âmil, eyaletlerin birinden vergi topladıktan sonra Medine'ye, beraberinde pek çok eşyayla dönmüş ve *'Bu bana, şu size ait.'* demeye başlamıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber minbere çıkmış ve ümmete şu şekilde hitap etmiştir: *'Nasıl oluyor da göndermiş olduğumuz bir âmil, dönüp geliyor ve 'Bu size aittir, bu*

²³ Konu hakkında geniş bilgi için bkz: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 927-939.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrut 1998, X, 197, 198.

²⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 654.

ise benimdir.' diyebiliyor! O annesinin ya da babasının evinde otursaydı, kendisine her hangi bir hediye gelecek miydi?'²⁶

Hız. Peygamber zamanında, yukarıda zikrettiğimiz türden hadiseler yaşanırken, Hız. Ömer döneminde mâlî yapının daha sistemli hale geldiğini söylemek mümkündür.²⁷ Divan ve beytu'l-mâlin kurumsallaşması da bu çerçevede değerlendirilebilir.

1. Dîvan

Dîvan kelimesinin anlamı ve mahiyetinin ne olduğu hususunda Makrîzî'nin Mâverdî'den aktardığı ifadeler dikkat çekicidir. Mâverdî'ye göre dîvan, devletin sahip olduğu malların ve devlet işlerinin muhafaza altına alınmasıdır. Bu muhafaza altına alınma da ancak bürokrat ve askerler vasıtasıyla mümkün olur. Dîvanın mahiyeti ve ortaya çıkışı hakkında da Mâverdî iki görüşü nakleder. Bunlardan birisi, İran kısırsı bir gün kâtiplerinin kendi kendilerine bir şeyler hesapladığını, kendi kendilerine konuştuklarını görür ve onların bu halleri için 'dîvâne (دیوانه)' der. Kısırâ, onların 'cin'lendiklerini düşünür. Zamanla kelimenin sonunda bulunan 'و' harfi düşer ve kâtiplerin bulundukları o makama dîvan denmeye başlar. Bir diğeri de, kelimenin Farsça 'şeytanlar' kelimesinden türediğidir. Bunun da sebebi, divanda bulunan kâtiplerin işlerindeki maharetleri ve vukûfiyetleridir. Yani işlerindeki 'şeytan'lıklarıdır.²⁸

Celûla Savaşı'ndan sonra elde edilen ganimetlerin çokluğu, halife Hız. Ömer'i tedirgin etmiş, bu tedirginliğin sebebini soran Abdurrahman b. Avf'a Hız. Ömer şu şekilde cevap vermiştir: 'Allah'a yemin ederim ki, Allah, bu malları bir millete verirse o millet mutlaka birbirlerini çekememeye ve birbirlerine öfke duymaya başlarlar. Birbirlerini çekememeye başladıklarında Allah, azabını onların arasına mutlaka bırakır.'²⁹

Hız. Ömer'in bu konuda yaşadığı tedirginlik, hiç şüphesiz yukarıda, vedâ hutbesinde, zikrettiğimiz 'yönetim ve organizasyonun esasının Kur'ân ve sünnete göre şekillendirilmesi'nin gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Hız. Peygamber de bu esasın uygulanmaması durumunda ümmetin içine 'şeytan'ın gireceğinden açıkça bahsetmişti.³⁰

Fetihler yoluyla elde edilen malların bu şekilde, hızla çoğalmasının ardından Hız. Ömer'in, Hız. Ali ve Hız. Osman'ın da tavsiyeleriyle dîvanların

²⁶ Ebû Davud, *Sunen*, Kitâbu'l-Harac, İmâre ve'l-Feyy, BYY-BTY, III, 134, 135 (No: 2946).

²⁷ Örneğin ticaret malları vergisi hususun, Hız. Ömer'in uygulamaları için bkz: Mustafa Fayda, 'Hız. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr', Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1970, XXVI, 327-334.

²⁸ Makrîzî, *Hutat*, Kahire 1998, I, 262.

²⁹ İbn Kesîr, *age.*, X, 23.

³⁰ Taberî, *age.*, III, 150.

tutulması, tedvîn edilmesi noktasında çaba sarf ettiğini görmekteyiz: 'Ömer, dîvanların tedvîni hususunda Müslümanlarla istişâre ediyordu. Ali b. Ebî Tâlib dedi ki: Yanında toplanan malların hepsini, hiçbir şey bırakmadan her yıl taksim edersin. Bunun üzerine Osman b. Affân dedi ki: İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak bunlar, alanla almayanın bilinecek şekilde sayılmazsa, bu işin karışacağından korkarım. Velid b. Hişâm b. Muğîre de 'Ben Şam'a gitmiştim. Orada emirlerin dîvan tedvîn etmiş olduklarını gördüm, sen de dîvan tedvîn et, orduları kur.'³¹

Bu haberden de anlaşılacağına göre, Hz. Ömer'in dîvanı kurmasının temeli, devlet gelirlerinin düzenli bir şekilde dağıtılması hususuna dayanmaktadır. Bürokrasinin bu şekilde merkezîleştirilmesi, bir başka ifadeyle standartlaştırılması, sistemin daha hızlı ve daha adaletli bir biçimde işlemesine zemin hazırladığı da muhakkaktır.³²

Hemen şunu da belirtmeyi faydalı görüyoruz; başta Rumca tutulan dîvanlar, Abdulmelik b. Mervan'ın hilafeti esnasında Arapça tutulmaya başlanmış, Rum kâtiplere bu vâkıdan sonra dîvanda görev verilmemiştir.³³

2. Beytu'l-Mâl

Bürokrasinin mâlî hususlarda kurumsallaşmasının bir diğer tarafı da devlet hazinesinin oluşturulmasıdır. Toplanan vergilerin devlet (toplum) yararına, adaletli bir biçimde kullanılmasını ön gören bir anlayışla tesis edilen devlet hazinesi, kimi zaman ağır borçlulara 'faizsiz' kredi vererek, toplamun iktisâdî sorunlarına çözüm de sağlıyordu. Hatta Hz. Ömer'in dahi devlet hazinesinden bu şekilde borç aldığı ifade edilmektedir.³⁴

Beytu'l-mâlın, sistemli bir şekilde kuruluşunun tarihini açıklamak pek kolay bir hadise olmamakla birlikte, Hz. Peygamber'in Mekke döneminde, kendisine getirilen bağışları ya bizzat veya diğer Müslümanlar vasıtasıyla muhtaçlara dağıtması,³⁵ bu kurumun nüvesini teşkil eder. Hz. Peygamber'in Bedir'den sonra Kureyş esirlerinin fidyesini bir yerde toplayarak değerlendirmesi,³⁶ henüz kurumsallaşan İslam devletinin hazinesinin de bu paralelde gelişmeye başladığını gösterir. Ancak İbnü'l-Esîr, çok net bir ifadeyle beytu'l-mâlın Hz. Ömer tarafından ihdâs edildiğini aktarır.³⁷ Bu ifade kurumun müşahhas bir şekilde oluşturulduğuna ma'tûf olsa gerekir.

Para basımı, sikke kesimi ya da darbı, devletlerin siyâsî ve mâlî yapılarıyla ilgili husustur. Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız hususlar da bu

³¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kubrâ*, Kahire 2001, III, 275.

³² Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev: Selen Y. Kölay, Ankara 2005, s. 173, 174.

³³ Belâzûrî, *age.*, s. 277.

³⁴ Suyûtî, *age.*, s. 141; Muhammed Hamidullah, *age.*, II, 977.

³⁵ Mehmet Erkal, 'Beytulmâl', DİA, İstanbul 1992, VI, 90.

³⁶ İbn Kesîr, *age.*, V, 201, 202 vd.

³⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut-Lübnan 1987, II, 454.

yapılarla ilgilidir. Paranın Araplaştırılması ya da yeni para basılması da şüphesiz bu yapıların oluşturulması ile mümkün olacak bir vâkıdır. Hz. Ömer dönemine gelinceye kadar bu yapıların oluşum süreci tamamlanmış ve tebea artık İslam hakimiyetini gösterir bir başka alâmete, sikke basımına hazır hale gelmiştir.

C. Paranın Araplaştırılmasında İlk Tecrübeler

Hz. Peygamber zamanında, altın ya da gümüş dirhemlerin kullanılmasına birazdan değineceğiz ancak burada hemen şunu belirtmeyi faydalı buluyoruz. Özellikle Hz. Peygamber zamanında sikke kullanımı yaygın olmasına rağmen, toplum içinde altın veya gümüş sikke birim ölçüsünden başka *'hurma çekirdeği büyüklüğünde altın'* ya da *'bir çekirdek ağırlığına altın'*³⁸ gibi ölçülerin kullanıldığını da görmekteyiz.

Fakat bu durum, Arap toplumunda sikkenin dolaşımında her hangi bir sıkıntı meydana getirmemiştir. Serbestçe dolaşım halinde bulunan gümüş sikkelere *'dirhem'*, altın sikkelere ise *'dînar'* denilmiştir. Ayrıca İran kralının gümüş parasına *'dirhem kisrevânî'*, Bizans kralının altın parasına *'dînar Hîraklî'* adı verilmiştir.³⁹ Ancak bunlar dolaşım halinde bulunan farklı sikkeler olarak değerlendirilmemelidir.⁴⁰

Arap toplumunda, dolaşımda olan para birimleri en geniş anlamıyla dînar, Rumca *'deni'* kelimesinden türeyen, Latince *'denarius-aureus'* olarak ifade edilen altın paradır.⁴¹ Kur'ân-ı Kerim'de bir ayette ve *'dînar'* şeklinde geçmektedir.⁴² Dirhem, Yunanca *'Drachma'* kelimesinden türetilen, Arapların da Farslılar'dan aldığı gümüş para birimidir.⁴³ Kur'ân-ı Kerim'de dirhem kelimesi geçmemekte ancak çoğulu olan *'derâhim'* kelimesi bir yerde geçmektedir.⁴⁴ Araplar arasında dolaşımda olan bir başka para birimi daha vardır. Fels (فلس) olarak Arapça'ya geçmiş olan bu para birimi de Yunanca *'follis'* kelimesinden türetilmiştir. Her ne kadar *'bakır para birimi'* olarak bilinse de, felsin bakır olma şartı yoktur. Ancak dinar ve dirhemden farklı

³⁸ İbare şu şekildedir: وزن نوة من ذهب. İbn Kesir, age., IV, 563, 564.

³⁹ Belâzûrî, age., s. 682; Muhammed Hamidullah, age., II, 985.

⁴⁰ Dolaşımda olan sikkeler hakkında geniş bilgi için bkz: George C. Miles, *Rare Islamic Coins*, New York 1950; John A. Walker, *Catalogue of the Arap-Byzantine and Post Reform Umayyad Coins*, London 1956.

⁴¹ Hassan Ali Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, Beyrut 1978, s. 12, 13.

⁴² Âl-i İmrân, 3/75.

⁴³ Hassan Ali Hallâk, age., s. 15.

⁴⁴ Yûsuf, 12/12.

olarak felsin bir yüzünde 'M' harfi, diğer yüzünde ise çağdaş Bizans imparatorunun sureti bulunmaktadır.⁴⁵

Solidus adıyla nizami ölçülerde basılan dinarlar 4.5479 gr.dır. Dinarlar dirhemlere göre daha standart ağırlıkta basılır ve ağırlıkları 4.40 ile 4.60 gr. arasında değişir.⁴⁶ Geleneksel İslam kaynaklarında şer'i dirhem 14 kirat olarak nakledilir. Ancak dirhemnin standartlaşan belli bir ağırlığı bulunmamaktadır. Elde edilen ilk dirhemlerin ağırlığı 5.05 gr. iken Müslümanların da kullandığı dirhemnin ölçüsüne yakın 2.91 gr.lık dirhemler de bulunmuştur.⁴⁷

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler çerçevesinde Hz. Peygamber zamanında her hangi bir para basıldığını söylemek mümkün olmamakla birlikte, bazı noktalarda bir Araplaştırmanın olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum ilk olarak peygamberin mühürlerinde görülmektedir. Hz. Peygamber, İslam'a davet mektuplarını yazarken kendisine '*mühürsüz mektupların okunmayacağı, onların değersiz sayılacağı*' söylenmiş bunun üzerine Hz. Peygamber de '*Muhammedun Rasûlullah*' ibaresini üç satır halinde kendi mührüne kazınmasını istemiştir.⁴⁸ Bu mührün önceleri altından olduğu ancak insanların bu bunu ölçü alarak altına yönelmeleri üzerine Hz. Peygamber'in kendi mührünü gümüşten yaptırıp, insanlara da altından mühür kullanmalarını yasakladığı da ifade edilmektedir.⁴⁹

Bunun dışında Hz. Peygamber zamanında Araplaştırma ile ilgili her hangi bir vâkıya rastlamak zordur. Sikke konusunda ise kaynaklarda, bu minvalde bir çalışmaya ya da teşebbüse hiç rastlayamadık.⁵⁰ Hatta Hz. Peygamber'in, Hz. Fâtımâ'nın Hz. Ali ile evlenmesi esnasında, Hz. Ali'nin Hz. Fâtımâ'ya 400 kisrevî dirhemi vermesi konusunda her hangi bir menfî görüş belirtmemesinden⁵¹ yola çıkarak, toplum içinde cârî olan para biriminin aynen korunduğunu anlayabilmekteyiz. Nitekim kaynaklarda zekâtın, fidyenin veya cizyenin ödenmesi noktasında da her hangi farklı bir para biriminden de bahsedilmemekte, dinar ya da dirhem kullanılmasına devam edilmektedir. Eyle halkından Yuhanna b. Ru'be'nin Tebûk'e gelerek, kendi topraklarında yaşayan ergenlik çağına gelmiş her erkek için yılda bir dinar vergi vermesi karşılığında Hz. Peygamber'le anlaşması, toplumda cârî olan para biriminin önceki dönemlerle aynı olduğunu gösteren açık örneklerden birisidir.⁵² Bir

⁴⁵ Hassan Ali Hallâk, *age.*, s. 16, 17.

⁴⁶ Halil Sahillioğlu, '*Dinar*', DİA, İstanbul 1994, IX, 352, 353.

⁴⁷ Halil Sahillioğlu, '*Dirhem*', DİA, İstanbul 1994, IX, 369, 370.

⁴⁸ İbn Sa'd, *age.*, I, 222.

⁴⁹ Zehebî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Beyrut-Lübnan 1988, s. 351.

⁵⁰ Belâzûrî'de, Mus'ab b. Zübeyr'in Abdullah b. Zübeyr zamanında para bastığı geçmektedir: Belâzûrî, *age.*, s. 682.

⁵¹ İbn Kesîr, *age.*, XI, 55.

⁵² Belâzûrî, *age.*, s. 85.

başka örnekte de Hz. Ebû Bekr'in Medine'ye hicretten önce evini 4.000 dirheme sattığını görmekteyiz.⁵³ Hz. Ebû Bekr'in hilâfeti zamanında da eskiden beri cârî olan hususunun değiştiğine dair her hangi bir mâlûmâta kaynaklarda rastlayamadık.

D. Paranın Araplaştırılması (Ta'rîbu'n-Nukûd)

Hz. Ömer zamanına gelindiğinde ise paranın Araplaştırılması, Müslüman toplumunun devletleşme sürecinin hızlandığı anlamını taşımaktadır. Gerçi Hz. Ömer zamanında Suriye ve Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra bizzat Müslümanlar tarafından ağırlık, şekil desen ve hatta paralar üzerinde görülen insan resimleri ve yazılar bakımından eskilerden hiçbir farklılığı bulunmayan yeni sikkeler de bastırılmıştır. Bu aynılık, yeni fethedilen ülkelerde yaşayan cahil yerli halkın bir takım ön yargılarını sarsmamak ve onları tatmin etmek için alınmış bir tedbir olarak değerlendirilmektedir.⁵⁴

Bundan ayrı olarak Hz. Ömer'in özellikle sikkeler üzerinde değişikliğe gitmesinde, Müslümanların şahsiyetlerini ortaya koyması ve yeni dinin tüm kurumlarıyla intişâr ettirilmesi noktasında fayda sağlaması düşünülmüştür. Hicrî 18. senede Hz. Ömer, Kisrevî dirhemlerin bir yüzüne 'الحمد لله' ve 'محمد رسول الله', bir diğer yüzüne 'عمر' yazdırmıştır. Hicrî 18. yılda kestirildiği ifade edilen bu sikkeler günümüze ulaşmamıştır ancak hicrî 20. yılda kestirilen sikkeler günümüze kadar gelmiştir. Bu sikkeler 'بسم الله' veya 'بسم الله ربي' lafızlarını taşıırken, sikkelerin diğer yüzünde Pehlevî ya da Kûfî harflerle halifelerin, emirlerin, bazı yerlerin veya kisrâların isimleri yer almaktadır.⁵⁵

Bu durumun eskiden beri kullanılagelen para birimini tamamen ortadan kaldırdığını söylemek mümkün görünmemektedir. Hicrî 23. senede Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın hac esnasında 16 dinar harcaması⁵⁶ bu duruma verilebilecek açık örneklerdendir.

Hz. Ömer zamanında üzerinde değişiklik yapılarak Araplaştırılan sikkeler, geneli itibariyle Bizans tipi sikkelerdir. Sâsânî tipi sikkelerde ise değişiklik yapıldığına dair bir bilginiz bulunmamaktadır. Ancak Sâsânî tipi sikkelerde, bazı valilerin küçük tasarrufları söz konusudur. Hz. Peygamber döneminden farklı olarak, Hz. Ömer döneminde bir dinar 12 dirhem kıymetine ulaşmıştır. Hz. Ali zamanında ise bir dinarın kıymeti 10 dirhem civarındadır. Hz. Ali zamanındaki bu düşüş, sonraki dönem İslam devletlerinde de uzunca bir süre bâkî kalmıştır.⁵⁷

⁵³ Suyûtî, *age.*, s. 39.

⁵⁴ Muhammed Hamidullah, *age.*, II, 986.

⁵⁵ Hassan Ali Hallâk, *age.*, s. 22, 23.

⁵⁶ Suyûtî, *age.*, s. 141.

⁵⁷ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *Teşhirdeki Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1970, I, XXXIV

Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan döneminde, İslâmî tarzda basılan sikkelerin kıymeti bir kenara, üzerindeki yazıların ve süslemelerin de Hz. Ömer zamanında yapılan ıslahata yakın bir standartta kaldığını söylemek pek mümkün değildir. Sonraki dönem sikkelerine bakıldığında, sikkelerin daha çok 'yazı' içerdiği görülmektedir.⁵⁸

Metal cinsi: Altın

Baskı yılı: Hicrî 77

Ön Yüzü

لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

Kenar Yazısı

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله

Arka Yüzü

الله احد الله الصمد

لم يلد و لم يولد

Kenar Yazısı

بسم الله ضرب هذا الدينار في سنة سبع و سبعين⁵⁹

Burada hemen şunu da ifade etmekte fayda görüyoruz; hicrî 72 yılında basılan sikkelerin üzerinde de İslâmî tarzda yazılar bulunmaktaydı.⁶⁰ Bunlardan farkı ilk basılan sikkelerin üzerinde hem çeşitli suretler ve nakışların bulunması hem de bir kenarında 'قل هو الله احد' gibi ibâreler yer almasıdır.⁶¹

Ancak hicrî 77 yılında basılan sikkelerde hiçbir şekilde 'sûret' nakşedilmediği, sikkenin tamamen Araplaştırıldığı görülmektedir.

Başka bir ifadeyle hicrî 77'de basılan sikke, tamamen İslâmî tarzda olup, üzerinde her hangi bir Bizans ya da Sâsânî geleneği taşımamaktadır. Hâlbuki hem Hz. Peygamber, paranın Araplaştırılmasına rağmen hem de Hz. Ömer zamanında kullanılan sikkeler üzerinde, Bizans imparatorunun ya da İran kisrâsının sûreti, hatta haç işareti dahi kaldırılmamıştı.⁶² Bu durumda halife Abdulmelik b. Mervan'ın bu teşebbüsü, İslam devleti için mâlî hususta gerçekleştirdiği gerçek bir 'reform' olarak tavsif edilebilir.

⁵⁸ Wayne G. Sayles, *Ancient Coin Collecting*, USA 2003, s. 199.

⁵⁹ Stanley Lane Poole, *Catalogue of the Collection of Arabîc Coins Preserved in the Khedival Library at Cairo*, Mısır 1897, s. 4.

⁶⁰ Tuncay Aykut, *Emevi Sikkeleri*, İstanbul 1982, s. 6.

⁶¹ Belâzûrî, *age.*, s. 342.

⁶² Hassan Ali Hallâk, *age.*, s. 21-35.

Öte yandan hicrî 77 yılında sikkeler üzerindeki bu değişikliklerin haberi Rum hükümdarına ulaşınca hükümdarın halifeye yazdığı serzeniş dikkat çekicidir: ‘Sizler kâğıtların⁶³ başına bizim nefret ettiğimiz şeyleri yazmaya başladınız. Böyle şeyleri yazmaktan vazgeçiniz. Yoksa dinarlar üzerinde Peygamberiniz hakkında nefret ettiğiniz şeyler yazılmış gelecektir.’ Bu söz üzerine korkuya kapılan halifeye Hâlid b. Yezid şunları söylemiştir: ‘Ey Mü’minlerin emiri! Korkunu terk et; onların dinarlarını yasakla, bunlar kullanılmasın. Halka para bastır, o kâfirlerin nefret ettikleri şeyleri de kâğıtlara yazmaya devam et.’ Halife onun bu cevabı üzerine ‘Benim endişemi giderdin, beni sevindirdin, Allah da seni sevindirsin.’ dedi ve dinarları bastırdı.⁶⁴

Hicrî 79 yılından itibaren de gümüş sikkelerin aynı tarzda basılmaya başlandığı görülmektedir. Altın sikkelerde olduğu gibi gümüş sikkelerde de halife ismi mevcut değildir. Basım tarihi ve yeri dışında kalan tüm ifadeler ayetlerden oluşmaktadır:

Metal Cinsi: Gümüş

Baskı Tarihi: Hicrî 79

Ön Yüzü

لا اله الا الله

وحده لا شريك له

Kenar Yazısı

بسم الله ضرب هذا الدرهم بالكوفة في سنة تسع و سبعين

Arka Yüzü

الله احد الله الصمد

لم يلد و لم يولد

ولم يكن له كفوا احد

Kenar Yazısı

محمد رسول الله ارسل بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون⁶⁵

Hem altın hem de gümüş sikkelerin tamamen Araplaştırılması hadisesi, hicrî 79 yılında tamamlanmış gözükmemektedir. Gerek Hz. Peygamber ve gerekse sonraki dönemlerde yapılmayan, belki yapılamayan, bu ıslahat neticesinde sikkeler, artık Müslüman toplumun iktidar göstergelerinden birisi olacaktır.⁶⁶

Hem Bizans, hem Sâsânî sikkelerinde yapılan değişiklikler değerlendirildiğinde, sikkelerin devletler için bağımsızlığın bir işareti olduğu bir kenara bırakılırsa, Müslüman idarenin kendisine olan güveninin olduğu

⁶³ Metinde geçen ‘ورقة’ kelimesinin ‘kâğıt’ değil de ‘metal plaka’ yani ‘metal para’ şeklinde anlaşılmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

⁶⁴ Belâzûrî, age., s. 342, 343.

⁶⁵ Stanley Lane Poole, age., s. 5.

⁶⁶ Halifeler zamanında basılan dinar ve dirhemler için ayrıca bkz: Arthur L. Friedberg, *Gold Coins of the World: From Ancient Times to the Present*, USA 2009, s. 81, 82.

anlaşılabilir. Paranın üzerinde yer alan figürlerin tamamen kaldırılması, iktidarın sûret anlayışını temsil eden bir husustur.

Bundan ayrı olarak, ilk değiştirilen sikkelerin altın olması, altın mâdeninin daha pahalı olmasına rağmen, öncelikle hedefin üzerinde 'haç' bulunan Rum sikkelerine karşı alınmış bir tavir olarak değerlendirilmesi gerekir. Yani halifenin sikke kesiminden kastının sadece ekonomik olmadığını, bunun yanında dînî hassasiyetinin de olduğunu ifadeye çalışıyoruz.

Bir başka husus da şudur; Araplaştırılan sikkelerin üzerinde yer alan ibârelere dikkat edildiğinde, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğu gibi hususların yer aldığı görülür. İlk dönem sikkelerinde yer alan bu ifadelerin, İslâm'ın tebliğ sürecine ma'tuf olduğu, bu ifadelerden devlet yönetiminin İslâmî hassasiyetler dikkate alınarak yürütüldüğü rahatlıkla anlaşılabilir.

Her yenilik için olmasa da, özellikle 'reform' denebilecek hadiselerin akabinde, toplum içinde ne gibi algı değişikliklerinin olduğu, reformların bu çerçevede ne gibi anlam taşıdıkları, bu şekilde kolaylıkla çıkarılabilir.

Sonuç

Hiz. Peygamber'in mühürlerine kazıttığı İslâmî ibârelerle birlikte başladığını düşündüğümüz eşyanın Araplaştırılması sürecinin, dîvan ve sikkelerle devam ettiği görülmektedir. Her ne kadar Hiz. Peygamber üzerinde 'haç' bulunan sikkeleri kullanmaya devam etmişse de, bunun bir tercihten değil zorunluluktan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Dönemin şartları göz önüne alındığında; yeteri kadar mâdenin bulunmayışı, teknolojik imkânların yokluğu, tebliğ sürecinin bu gibi işlerden daha önemli olduğunun muhakkak olması gibi sebepler, Hiz. Peygamber'i bu tür işlerden alıkoymuş olmalıdır.

Şu var ki; Hiz. Ömer'in sikkeler üzerindeki bazı ıslahatı ufak-tefek bir icraat olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim Hiz. Ömer'in bu çalışmalarının, paranın Araplaştırılması noktasında Abdulmelik b. Mervan için bir tür muharrik olduğunu söylemek mümkündür.

Müslüman toplumun devletleşme sürecinin en önemli merhalelerinden birisi sayılan ekonomik hâkimiyetin, Müslüman topluma özgü sikkelerin basımı ve yaygınlaştırılmasından geçtiği düşünülürse, Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan'ın buna olan katkısı takdir edilebilir.

Sonuçta sikkelerin Araplaştırılarak yeniden basılması, dönemin hâkim güçlerinden olan Bizans İmparatorluğu'nun da dikkatini çekmiş, Müslümanların bölgesel bir güç haline geldiği, kendi ekonomik temelleri üzerinde durabileceği tamamen kanıtlanmıştır.